

Slutsatser om interaktiva skeenden med utgångspunkt från Michael Tomasellos och Franz de Waals forskning.

av Bengt-Åke Wennberg och Monica Hane

Den sociala stabilitetens natur

En konsekvens av att mänskliga samverkansmönster växer fram genom interaktiva processer och inte genom överordnade och givna "naturlagar" och regelsystem är att skeendet karaktäriseras av vad som inom sociologin kallas "komplexitet".

Skeendet är obestämt och evolutionärt. Detta betyder att utfallet inte exakt kan förutses, även när man tror sig ha tillgång till fullständig information om skeendet. Samtidigt kan utfallen inte bli vad som helst. De begränsas av de förutsättningar som gäller – men vilket alternativ som dyker upp kan man inte alltid vara säker på.

Inblandade individer kan känna sig vanmäktiga genom att man inte på egen hand kan åstadkomma det samverkansmönster man ser som konstruktivt. Det fenomen vi kallar samarbete uppträder om man lyckas ta sig ur detta dilemma och när man gemensamt skaffar sig kontroll över mönstret. Genom denna gemensamma kontroll skapas stabilitet.

Samarbetsfenomenet kan – när det fungerar – liknas vid skeendet i en svärm eller ett stim. Kontrollen av mönstret sker inifrån systemet självt. Alla ingår i systemet och bidrar till detta. Mönstret växer fram med tiden och är en direkt konsekvens av den sociala praktik som etableras av deltagarna. Detta förklarar varför försöken att skapa "demokratiskt ledarskap" utifrån en hierarkisk grammatik har svårt att lyckas.

För att få kontroll över mönstret räcker det således inte med att utöva hierarkisk makt. Deltagarna måste själva förstå vad som krävs. För att framgångsrikt klara detta måste de i grunden förstå de samarbetsprinciper som måste gälla.

Evolution sker som interaktion

Då människan är ett flockdjur kommer samverkansmönster att läras och återskapas genom självreflektion och den mekanism som inom biologin har kallats autopoiesis. Autopoiesis beskriver hur levande varelser har resurser att genom sin koppling till omvärlden återskapa och avbilda sig själva och de mönster man behöver.¹

I specifika fall störs denna återskapande förmåga och de mönster som växer fram kan bli helt nya och något som aldrig tidigare skådats. Mönstren kan emellertid också likna sådana som individerna känner till sedan förut och därför anpassar sig till. Specifika mönster premieras inte för att de är till nytta för arten utan för att de av individer som deltar upplevs kända och inövade.

Den kritiska förmåga som styr evolutionen på flocknivå är alltså inte riktad mot ändamålet med samarbetet utan mot de erfarenheter av själva "samarbetet" som detta erbjuder de som deltar.

¹ Begreppet har använts och formulerats av H R Maturena, F J Varela och N Luhmann för att beskriva denna specifika egenskap hos olika levande sociala system.

De enskilda individer som bäst passar in i de samarbetsmönster som tillämpas, och som bäst kan medverka just i dessa premieras. Detta sker genom en särskild process som De Waal och Tomasello kallar "samtidig utveckling". Vi kommer att ofta återkomma till denna process i det följande.

Utveckling av de enskilda individerna sker i och genom samarbetet

Samtidig utveckling är en fundamental utgångspunkt för både de Waal och Tomasello. Med detta menas att individerna av en art lär sig interaktiva processer genom att delta i och utveckla dem. Ordnandet av mönstret är en kollektiv process som inte kan frambringas av enskilda individer ensamma. Ordnandet kräver de andras medverkan.

Individerna ärver förmågan att utveckla flockbeteendet – inte själva beteendet. Enskilda individer som inte kan delta i samarbetet eller av andra skäl isoleras från samspelet med de andra selekteras därför bort. Evolutionen driver på detta sätt fram de sociala egenskaperna.²

Att enskilda individer i grupp kan ta kontroll över och ordna interaktiva mönster är enligt Tomasello en unikt mänsklig egenskap.

Sociokognitiva förmågor

Även andra arter skapar återkommande interaktiva och sociala mönster. Detta sker spontant. Dessa mönster är inte på samma sätt som människans en följd av vad Tomasello kallar sociokognitiva förmågor vilka under år miljoner utvecklats i och av människan.

De sociokognitiva förmågorna är

- Delad intentionalitet (theory of mind)³
- Delad uppmärksamhet - pekandet och avläsandet av vad andra ser
- Uppfattning av spelregler – förpliktelser, påbud, förbud, tillåtelser
- Aktörsberoende roller och föremål
- Reciprocitet – att kunna se sig själv i den andre

Hjälpa, dela med sig och anamma andras världsbild

Eftersom uppömandet av de sociokognitiva förmågorna kräver andra för att man skall kunna "öva" så behöver människor varandra även i situationer där det inte handlar om överlevnad eller

² Den grundläggande utvecklingsteori för biologiska och levande system som utvecklingspsykologerna de Waal och Tomasello använder sig av har de naturligtvis inte formulerat själva. Deras resonemang bygger bland annat på nobelpristagaren Konrad Lorenz verk som redovisas i Lorenz K (1973): *Spegelns baksida*. Stockholm: Norstedts

Lorenz bygger sin utvecklingsteori på en kunskapsteoretisk grund. Han formulerar principen om ständigt lärande och fulgaration – framväxten av det unika – som grund för livets och därmed också människans utveckling. Enligt Lorenz ärver vi således potentialen att under livets lopp lära oss vad vi behöver lära.

³ Theory of mind är ett begrepp som ofta används för att beskriva autism. Det betyder att vi människor har förmåga att föreställa oss både att andra tänker och hur de tänker om olika situationer vi gemensamt deltar i. Autister verkar ha stora begränsningar i denna förmåga.

att uppnå olika mål. Detta beroende av varandra betyder att en viktig egenskap är att man gentemot varandra måste vara "inbjudande".

Tomasellos experiment visar att det därför är ett naturligt beteende för människan att hjälpa andra. Beteendet lärs relativt tidigt. Barn uppfattar intuitivt vilka som är lämpliga att hjälpa och som kan engageras i samspelet och vilka man inte skall bry sig om.

Uppmuntran och belöning ökar inte barnens hjälpsamhet – snarare tvärt om. Små barn påverkas med andra ord av sin medfödda känslighet och de hjälper till för att de är "berörda" – inte på grund av en yttre belöning.

En typ av hjälp är att förse andra med nödvändig information. Schimpanser förstår inte en pekande gest när den används i informativt syfte. Tomasellos experiment visar emellertid att barn till skillnad från schimpanser förser andra med nödvändig information genom att peka. När schimpanser pekar är det en slags befallning. Ge mig detta. Barn visar istället spontant att de uppfattar pekandets informativa värde. När barn pekar är det därför främst för att ge information och vara hjälpsamma.

Barn kan också tidigt skilja mellan en önskan om hjälp eller en befallning när det gäller ett pekande. De väljer vanligen alternativet att hjälpa framför att efterfölja befallningen. Människobarn visar sig också vara mer generösa och mer noga när det gäller att dela med sig av föda och värdefulla föremål än schimpanser som undantagslöst konkurrerar om dem.

Även om människobarn självklart också kan vara egoistiska i detta avseende visade Tomasellos experiment tydligt att människor har en inbyggd förmåga – och önskan – att dela med sig och att vara "rättvisa". Att åstadkomma rättvisa verkar vara en glädje i sig.

Framväxten av sociala praktiker

Tomasello visar att vi människor skiljer oss från många andra primater vilka utnyttjar samarbete som en ren poiesis – det vill säga för att uppnå olika typer av fördelar. Vi människor tycks också samarbeta för samarbetets egen skull.

Vi återfinner denna förtjusning i samarbetet som sådant i många socialpsykologiska försök. Johan Asplund har exempelvis konstaterat att i de socialpsykologiska experiment han utvärderat är bortfallet – de som säger sig inte vilja vara med – mycket nära noll. Alla som tillfrågats har deltagit med liv och lust. "Spelandet" har ibland till och med gått så långt att man totalt förlorat realitetskänslan när det gäller vad man utsätter andra deltagare för.⁴

Detta förklarar Asplund med att man genom sin önskan att delta och samspela blivit "förförd" av samspelets förtjusning. När man väl blivit involverad kan man inte stoppa skeendet. Detta har gjort att socialpsykologiska experiment där ändamålet hålls hemligt för deltagarna numera inte ses som etiskt försvarbara.

Mutualism och ömsesidighet

Flera forskare hävdar att känslan av att vi gör något tillsammans – vilket inte bara skapar ömsesidiga förväntningar utan även rättigheter och skyldigheter – är unik för människan. Hjälpsamhet utförs således enligt Tomasello främst för att det ingår i vår natur.

⁴ Asplund J (1988): Det sociala livets elementära former: Göteborg: Korpen

Mänsklig samverkan uppvisar här en speciell mekanism. Tomasello har kallat denna mekanism för "mutualism". Mutualism är en nödvändighet för att samarbete skall kunna bestå och hjälpsamheten skall vidmakthållas och besvaras. Mutualismen skapar en känsla av trygghet för att samarbetet skall fortsätta.

Tomasellos försök visar att schimpanser samarbetar i jag-form medan människor genom mutualismen samarbetar i vi-form. Schimpanser kan relativt skickligt synkronisera sitt agerande med andra schimpanser och med mänskliga aktörer för att få olika belöningar. När människor som medverkar inte längre deltar försöker emellertid ingen av schimpanserna kommunicera med dem för att få dem att åter vara med. Schimpanserna var också ointresserade av samspel som inte ledde till någon belöning.

Tomasellos försök visade att barnen i motsats till schimpanser blir frustrerade när de upptäcker att tryggheten i samarbetet bryts. Barnen reagerar spontant negativt när någon – en vuxen som deltar i aktiviteten – avbryter denna och gör något annat.

Barnen var lika intresserade av instrumentella samarbetsuppgifter som sociala spel. Ibland förvandlades till och med de instrumentella uppgifterna till sociala spel genom att de ställde tillbaka den belöning de fått för att kunna börja om igen; samarbetet i sig var mer meningsfullt än lösningen av problemet. Tomasello drar av detta slutsatsen att människobarn ser mening i att öva sig i "ömsesidiga relationer".

Den ömsesidiga relationens natur är att man

- delar rättvist på belöningar
- bidrar till varandras framgång

Samtidig utveckling

Mutualism tycks ha en stor betydelse för individernas personliga utveckling. I situationer där det finns en ömsesidig relation har både de Waal och Tomasello noterat förekomsten av vad de kallar för "samtidig utveckling".⁵

När något händer i en relation där en eller flera av individerna är inställda på att hjälpa varandra utvecklas alla de som hjälps åt. Ofta kommer man fram till unika lösningar som ingen av deltagarna tidigare tänkt på.

Detta förklarar varför gemensamt lärande är starkare och mer effektivt än hierarkisk undervisning. Mutualismen förklarar också varför lärarens personliga engagemang i eleven får större effekt än olika opersonliga pedagogiska metoder.

⁵ de Waals och Tomasellos uppfattning om "samtidig utveckling" överensstämmer med Freuds syn på psykoterapeutiska möten. Sådana möten är partikulära – specifika för de som samtalar. I det terapeutiska samtalet berättas en speciell historia på det sätt det är möjligt att berätta den mellan de två människor som deltar. Det handlar inte om att behandlaren skall tolka vad klienten säger utifrån några universella modeller. Behandlaren positionerar sig inte som någon som "vet". Behandlaren är istället en samtalspartner som tillsammans med klienten i och genom samtalet utvecklar den gemensamma förståelsen av patientens upplevelser.

Den känslomässiga reaktionen

de Waal konstaterar att empati i första hand är en känslomässig reaktion. Det är denna medärvda känslomässiga reaktion inför andra individers situation som driver fram utvecklingen av de sociokognitiva förmågorna och genererar olika tankar och beteenden.

Vi kan här också tala om begreppen induktion och resonans. Känslomässiga reaktioner "smittar" både genom att generera nya (induktion) och återskapa samma reaktioner (resonans) hos oss andra. Vi blir exempelvis känslomässigt upprörda av orättvisor även om vi inte själva drabbas av dem. Vi kan därför konstatera att det verkar finnas en känslomässigt baserad "avståndspåverkan" mellan människor.⁶

⁶ Ett exempel på en sådan påverkan är vad som hände under den republikanske delegaten Sarah Palins kampanj i vilken hon satte demokratiska motståndare i "kikarsikten" och talade om vilka som skulle "tas ut". Detta tycks ha medfört att en person följde ett undermedvetet budskap att döda just en sådan demokratisk senator.

Man kan hävda att personen förstås måste ta ansvar för sina egna handlingar men mycket talar för att förvirrade och labila personer lätt kan fånga upp denna typ av känslomässiga budskap som har förmåga att passera kritiska kognitiva barriärer. Ett annat exempel är det som inom psykologin kallas "parallellprocesser" där vissa mönster verkar ha en tendens att sprida sig genom att just fånga upp ett känslomässigt engagemang. Se

Belin S (1993): Vansinnets makt. Parallellprocesser vid arbete med tidigt störda och psykotiska patienter. Göteborg: Natur och Kultur.